

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.7.12>

„GIORDANO BRUNO I PANTEIZM” W TWÓRCZOŚCI NAUKOWEJ WYBITNEGO UKRAIŃSKIEGO PSYCHOLOGA N. GROTA

Pavlo Nesterenko

*aspirant Katedry Psychologii Ogólnej i Praktycznej
Wydziału Psychologii i Pracy Socjalnej
Niżyńskiego Uniwersytetu Państwowego imienia Nikołaja Gogola
(Niżyn, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0002-8252-6879
nesterenkopavlo@gmail.com*

Adnotacja. W tym badaniu historyczno-psychologicznym kontynuowano prace nad poszukiwaniem pomysłów psychologicznych w dziedzictwie naukowym N. Grota w kontekście napisania pracy doktorskiej przez doktoranta P. Nesterenkę na temat „Psychologiczne idee kreatywności w dziedzictwie naukowym N.J. Grota (1852–1899)”.

Celem artykułu jest zbadanie i analiza idei psychologicznych wybitnego ukraińskiego psychologa N. Grota w jego fundamentalnym dziele „Giordano Bruno i panteizm”.

Na podstawie badań autor dochodzi do wniosku, że metodologią współczesnej psychologii powinien być panteizm Giordano Bruno, którego jednym z aspektów jest postulat istnienia zbiorowej nadświadomości wszechświata. Wszystkie indywidualne umysły ludzi są związane z tą zbiorową nadświadomością (analogia do zbiorowej nieświadomości K. Junga).

Słowa kluczowe: N. Grot, Giordano Bruno, panteizm, nadświadomość, metodologia psychologii.

“GIORDANO BRUNO AND PANTHEISM” IN THE SCIENTIFIC WORK OF THE GREAT UKRAINIAN PSYCHOLOGIST M. GROT

Pavlo Nesterenko

*Postgraduate student of the Department of General and Practical Psychology Faculty
of Psychology and Social Work
Nizhyn Mykola Gogol State University (Nizhyn, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-8252-6879
nesterenkopavlo@gmail.com*

Abstract. This historical-psychological study continues the search for psychological ideas in the scientific heritage of M. Grot in the context of writing a PhD thesis by postgraduate student P. Nesterenko on the topic “Psychological ideas of creativity in the scientific heritage of M. Grot (1852–1899)”.

The aim of the article is to investigate and analyze the psychological ideas of the outstanding Ukrainian psychologist M. Grot in his fundamental work “Giordano Bruno and Pantheism.”

Based on the research, the author comes to the conclusion that the methodology of modern psychology should be the pantheism of J. Bruno, one of the aspects of which is the postulate of the existence of a collective superconsciousness of the universe. All individual consciousnesses of people are connected to this collective superconsciousness (an analogy with K. Jung's collective unconscious).

Key words: M. Grot, Giordano Bruno, pantheism, superconsciousness, methodology of psychology.

«ДЖОРДАНО БРУНО І ПАНТЕЇЗМ» У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПСИХОЛОГА М. ГРОТА

Павло Нестеренко

*аспірант кафедри загальної та практичної психології
факультету психології та соціальної роботи
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-8252-6879
nesterenkopavlo@gmail.com*

Анотація. У даному історико-психологічному дослідженні продовжена робота по пошуку психологічних ідей в науковій спадщині М. Грота в контексті написання кандидатської дисертації аспірантом П. Нестеренком на тему «Психологічні ідеї творчості у науковій спадщині М.Я. Грота (1852–1899 рр.)».

Мета статті – дослідити та проаналізувати психологічні ідеї видатного українського психолога М. Грота в його фундаментальній праці «Джордано Бруно і пантеїзм».

На основі дослідження автор приходить до висновку, що методологією сучасної психології повинен стати пантеїзм Дж. Бруно, одним з аспектів якого є постулат про існування колективної надсвідомості всесвіту. Всі індивідуальні свідомості людей пов'язані з цією колективною надсвідомістю (аналогія з колективним несвідомим К. Юнга).

Ключові слова: М. Грот, Дж. Бруно, пантеїзм, надсвідомість, методологія психології.

Вступ. Сучасна психологія не може вийти зі стану наукової кризи. Згідно з дослідниками Т. Корніловою та С. Смирновим, кризу сучасної психології визначають наступні характеристики: «відсутність загальнопсихологічної теорії, спроби, що продовжуються у визначенні предмета психології, а також проблема адекватного методу дослідження» (Корнілова & Смирнов, 2008, р. 137). Отже, українська сучасна психологія повинна працювати над побудовою загальнопсихологічної теорії та методології наукового, психологічного дослідження.

У дослідженні проблеми кризи в психологічній науці, Л. Виготський зазначає: «Вже зараз психоаналіз, біхевіоризм та суб'єктивна психологія оперують не лише різними поняттями, а й різними фактами. Такі беззаперечні, реальні, загальні для всіх факти, як едіпів комплекс психоаналітиків, просто не існують для інших психологів, для багатьох це найдикіша фантазія. Для В. Штерна, що загалом прихильно ставиться до психоаналізу, психоаналітичні тлумачення, які настільки є звичайними в школі З. Фрейда і так само безперечними, як вимірювання температури в госпіталі, а значить, і факти, існування яких вони стверджують, нагадують хіромантию та астрологію XVI ст. Для Павлова твердження, що собака згадала їжу при дзвінку, є теж не більше, ніж фантазія. Також для інтроспективіста немає факту м'язових рухів в акті мислення, як то стверджує біхевіорист» (Vygotksy, n.d.).

Тобто криза в психології полягає в тому, що відсутня єдина методологія для інтерпретації психологічних фактів. Існують різні «психології» зі своїми фактами, законами, термінологією та поясненнями психічних явищ. Якщо це так, то дійсно, можна погодитися з Л. Виготським, чим психологія відрізняється від магії та езотерики? В цьому і полягає психологічна криза. Бо в сучасній психології відсутня єдина філософська основа, яка б виступала методологією наукового психологічного знання та вказувала на критерії, які будуть відділяти наукове психологічне знання від езотеричного. Хоча можна вивести і протилежне твердження, можливо криза в психології тому не може вирішитися, бо науковці-психологи бояться визнати, що психологія – це особлива наука, яка складається частково із езотерично-філософського знання, як наприклад вчення З. Фрейда про Ід, Его та Супер-Его, яке можна інтерпретувати як окультино-містичну філософію для пояснення природи людської особистості. Тобто вчення З. Фрейда з однієї сторони наукове, бо його можна довести фактичним матеріалом, а з іншої сторони філософське, бо його можна також за бажанням спростувати іншими філософськими теоріями.

Допомогти у вирішенні психологічної кризи в сучасній психології можуть історико-психологічні дослідження та звернення до наукової спадщини видатного українського психолога Миколи Яковича Грота, який був переконаний, що методологією науки повинен стати пантеїзм Джордано Бруно.

М. Грот починає своє дослідження творчої спадщини Дж. Бруно словами: «Ми маємо намір присвятити дану статтю оцінці значення філософа, великі заслуги якого в історії мислення безсумнівні для кожного, хто неупереджено вивчав розвиток європейської самосвідомості, а нещасна доля якого здатна викликати глибоке відчуття жалю і обурення у всіх людей, які пройняті любов'ю до ближнього і до добра» (Грот, 2013, р. 72). Виходячи з філософських роздумів М. Грота, ми вважаємо, що творча спадщина Дж. Бруно важлива для сучасної психологічної науки, адже може допомогти виробити нову методологію теоретичних та емпіричних наукових досліджень у психології.

Основна частина. Мета статті – дослідити та проаналізувати психологічні ідеї видатного українського психолога М. Грота в його фундаментальній праці «Джордано Бруно і пантеїзм».

Методи дослідження: серед методів дослідження використані такі класичні методи як аналіз, синтез та герменевтичний підхід для дослідження психологічних ідей М. Грота в його праці «Джордано Бруно і пантеїзм».

Результати та їх обговорення. Для початку дамо визначення терміну пантеїзм. У Вікіпедії говориться, що пантеїзм – це «віра в те, що реальність, всесвіт і космос тотожні божественності та вищій надприродній істоті або сутності, вказуючи на всесвіт як на іманентне божество-творця, яке продовжує розширюватися та творити, яке існувало від початку часів, або що всі речі складають всеохоплюючого, іманентного бога чи богиню та розглядають Всесвіт як прояв божества. ...

... Пантеїстична релігія не визнає особистого окремого бога» (Wikipedia, n.d.).

Пантеїзм – це не християнське, язичницьке вчення, яке протирічить основам християнського світогляду. І саме на не християнському вченні, пантеїзмі Джордано Бруно, у період свого Одеського етапу творчості у 1885 р., великий український психолог М. Грот хоче будувати свою філософську систему, про що він пише у своїй фундаментальній філософсько-психологічній праці «Джордано Бруно і пантеїзм» (Грот, 2013). Отже, цей факт є свідченням того, що М. Грот не є «християнським антропологом» та «православним вченим», як це описує дослідниця Н. Павлик (Павлик, n.d.).

«Дж. Бруно за своїм світоглядом був пантеїстом, тобто він вірив у повне взаємне проникнення двох початків, божественного і матеріального, у дійсно-існуючому світі, тому і визнавав причиною і джерелом

всього існуючого єдине начало, яке поєднує в собі згадані дві спеціальні, – а саме Бога-всесвіт. Але пантеїзм Дж. Бруно має при цьому характерну рису, яка дуже рідко зустрічається в історії думки і становить головну особливість його доктрини, а саме: він не заперечував в ім'я Бога-всесвіту – особистого Бога, творця світу. Всесвіт і світ для нього – різні поняття» (Грот, 2013, р. 76). – констатує філософський світогляд Дж. Бруно М. Грот. Епоха домінуючого православ'я на просторах тодішньої російської імперії, не дозволила науковцю сказати відкрито про еретичний та антихристиянський характер концепції Дж. Бруно, тому М. Грот «пом'якшує» вчення Бруно тим, що окрім Бога-всесвіту, існує і другий Бог, який може бути «православним» Богом-Творцем. Але саме вчення про двох богів вже є язичництвом та протирічить монотеїзму (єдинобожжю) християнської релігії.

За М. Гротом вищою формою пантеїзму як світогляду є монодуалістичний пантеїзм, який виконує «головну задачу філософії – примирення релігійного і наукового поглядів на світ» (Грот, 2013, р. 96).

Про те, що у Дж. Бруно був не християнський світогляд та антихристиянське, пантеїстичне філософське вчення, підтверджує дослідник О. Веселовський у «Біографічному нарисі» про Джордано Бруно: «Висновки та факти (Дж. Бруно. – прим. П.Н.) вкладалися якось відразу в одну струнку систему, повну поезії та свавілля, призначену замінити старе, богословське споглядання про світ та його початок. Безліч світів наповнювало неосяжність всесвіту; серед них роль Землі, яка колись стояла в центрі творення, зводилася до мікроскопічних розмірів. Водночас падала й первинна роль людини; її падіння та спокутування, про які вчили християнство та інші релігії, переставали бути світовим фактом; її історія, її віковий розвиток – що це, як не атом спільного життя, який так довго робив центром всього людське самолюбство та винятковість богослова? З цієї точки зору не тільки згасало значення християнства, а й передбачався мовчазний розрив з панівним світоглядом, який впливав переважно з християнських основ. Такою є сутність того поетичного космосу, якого Бруно був деміургом; це водночас і найважливіша частина його філософії» (Веселовский, n.d., pp. 20–21).

На думку М. Грота «всі ми (науковці. – прим. П.Н.) так сильно потребуємо оновлення світогляду» (Грот, 2013, р. 75) на основі пантеїстичної доктрини Дж. Бруно, що є цікавим фактом, який можна з однієї сторони інтерпретувати як світоглядний перехід науковця від християнського до пантеїстичного світогляду, а з іншої сторони, гіпотетично ми вважаємо це ознакою шизотипового дискурсу М. Грота, про що ми хочемо написати в нашій майбутній статті, бо М. Грот до біологічної кончини перебував у шизотиповому протиріччі між християнським ідеалістичним світобаченням та пантеїзмом Дж. Бруно, так і не створивши своєї авторської закінченої ні філософської, ні психологічної доктрини.

У своїй праці «Джордано Бруно і пантеїзм», М. Грот підіймає важливу проблему – «однакову законність наукового і філософського пізнання речей» (Грот, 2013, р. 82). Тобто в науковому товаристві, згідно з М. Гротом, «знову відроджується по всій Європі не тільки інтерес до філософії, незалежно від інтересу до науки, але, що ще важливіше, інтерес до релігії, поряд з інтересом до філософії» (Грот, 2013, р. 82).

З цього положення ми можемо вивести важливу психологічну ідею М. Грота, яка буде актуальна для сучасної психологічної науки. У психології, як науці про душу, повинні мати рівну законність як емпіричні, так і філософські методи пізнання. Психологія та психологи повинні проявляти інтерес як до науки, філософії, так і релігії для пізнання природи психічних (тобто душевних) феноменів.

Щоб зрозуміти цю ідею краще, потрібно зрозуміти природу людини, а вона, згідно з М. Гротом, полягає в тому, що «людина живе двояким життям – об'єктивним і суб'єктивним, або, ..., – зовнішнім і внутрішнім. Це не гіпотеза, а факти, тому що ми сприймаємо всі явища, поза і всередині себе, двоякою зброєю – думкою і почуттям або, вже на нижчих щаблях розвитку, відчуттям і почуванням. Зовнішній світ ми сприймаємо переважно відчуттям, думкою, себе самого – почуванням і почуттям» (Грот, 2013, pp. 82–83). Для того, щоб мати можливість науково-психологічного вивчення складної природи людини, слід за М. Гротом, «грунтовно вивчити всю минулу історію думки людства, і при цьому світогляди таких великих західних мислителів, як Джордано Бруно, можуть саме послугувати вихідною точкою і маяком, що освітлює шлях» (Грот, 2013, р. 156).

Тобто філософська система Дж. Бруно може стати в основі нової парадигми психології, парадигми, яка зможе вивести психологічну науку з кризи, адже філософія Дж. Бруно є новою філософською антропологією його часу. М. Грот має надію, що «Дж. Бруно зробиться предметом більш спеціального вивчення» (Грот, 2013, р. 156). Тому що, згідно з М. Гротом, «Джордано Бруно був однаково чужим забобонам і древньої, і нової епохи» (Грот, 2013, р. 156).

За М. Гротом, наука повинна бути істинною та справжньою. «Істинна наука не тільки не заперечує буття самого в собі, поза феноменального існування, але, навпаки, принципово допускає незрозумілість самої загадки буття шляхом прийомів пізнання наукового. Істинна наука, вважаючи своїми об'єктами матерію і силу, зізнається, що вона не знає, що таке життя і що таке свідомість. Хоча вона і виводить феноменально вищі організми з нижчих, а органічний світ з неорганічного, але знаходить поки що неможливим пояснити, звідки з'явилося життя в органічних істотах, а також звідки взялися початкові елементи матерії» (Грот, 2013, р. 98).

Можна погодитися з автором. Але тоді виникає логічне запитання психологів до М. Грота, а якою повинна бути істинна психологія як наука? М. Грот відповідає на це питання наступним чином: «Якщо філософ каже ...: «я претендую тільки на те, що ти, наука, сама виправдаєш і пояснюєш у тому відділі своєму, який називають психологією, існування мого особливого роду знання, допускаючи суб'єктивну оцінку речей

поряд з об'єктивною, почуття поряд з думкою», то наука повинна розписатися в законності цієї претензії філософа або неспростовно довести її незаконність, що ми й надаємо зробити прихильникам ідеї єдності знання, хоч сумніваємося, щоб вони могли заперечити факти» (Грот, 2013, р. 98). Отже, психологія – це особлива наука, яка на відміну від природничих наук, на половину є філософією про душу людини. А хто ж такий науковий психолог – це філософ про психіку, про внутрішній світ людини, про її особистість, бо в психології завжди поряд з об'єктивними психічними фактами є суб'єктивна їхня оцінка та інтерпретація дослідниками в залежності від їх філософсько-психологічного світогляду (психоаналіз, біхевіоризм тощо). Як говорив український науковець М. Папуча: «Є факт, а є філософія факту» (Папуча, 2008).

Наступною важливою психологічною ідеєю, яку пропонує М. Грот у своїй праці «Джордано Бруно і пантеїзм» є «ідея Бруно про особисту світову свідомість» (Грот, 2013, р. 105). На основі філософії Дж. Бруно, М. Грот намагається довести психологічну ідею про надсвідомість всесвіту. «Якщо тільки на хвилину припустити, що всесвіт як ціле живе особливим свідомим життям, і при тому, що це свідоме життя його щонайменше не гірше і не нижче нашого, то значить, дух всесвіту обдарований і думкою, і почуттям, і волею, і рухом, згодним із цією волею. Ми самі, якщо захочемо, рухаємо рукою, – і скільки кров'яних кульок ми рухаємо при цьому; а якщо ми по своїй волі візьмемо та обріжемо собі палець, то цим ми погубимо життя сотень і десятків кров'яних кульок і всього їх можливого в майбутньому потомства. Отже, наша воля керує нашими членами і змінює їхнє положення та стан. Чому ж має бути нездатна до цього не менш досконала, ніж наша, свідомість всесвіту? Але наша свідомість і воля вкрай обмежені; ми відчуваємо себе не у всіх частинах, і кожної кров'яної кульки в собі не відчуваємо, а відчуваємо тільки свої члени як цілі. Якщо ж припустити, що цілком природно, що свідомість всесвіту незрівнянно досконаліша за нашу і, навіть більше того, що вона абсолютна, вседосконала, бо всесвіт є абсолютно все, абсолютно ціле, абсолютне буття, то чому не припустити, що ця свідомість всесвіту така тонка, що вона відчуває його найменші елементи та найменші в ньому зміни, а, отже, і діє за таким досконалим самовідчуттям та самоусвідомленням? Чи не приведе нас таке припущення до визнання ймовірності всезнання і всемогутності свідомості, або духу всесвіту, тобто Бога?» (Грот, 2013, р. 102).

Дійсно, якщо вслід за К. Юнгом визнати існування колективного позасвідомого (Юнг, 2018) як психологічної реальності, то чому не визнати в психології існування колективної надсвідомості всесвіту, яка інтегрує в собі свідомості всіх людей на планеті Земля (а можливо і поза Землею на інших екзопланетах)?

На жаль, при вивченні праці М. Грота «Джордано Бруно і пантеїзм», виникає відчуття слабкої обізнаності М. Грота з творами Бруно. Так, М. Грот намагається довести тезу, що Дж. Бруно насправді був ледь не «християнином», бо католицька віра, яку критикував Дж. Бруно це «не християнство». «На християнську віру він (Дж. Бруно. – прим. П.Н.) нападав, маючи на увазі не саме учення Христа, а лицемірну і часто марновірну та неосвічену догматику католицьких богословів» (Грот, 2013, р. 116). – говорить М. Грот. Ми не можемо погодитися з М. Гротом. Католицизм – це теж християнство, це християнська релігія.

Також М. Грот, розмірковуючи про допити Бруно папською інквізицією, порівнює Бруно з апостолом Павлом та Августином Блаженним (Грот, 2013, р. 116) та вважає, що філософ проявив волевиявлення підкоритися католицькій церкві. «Його допитували нескінченну кількість разів, а відповіді все ті ж: у релігійних питаннях Бруно відмовляється від власних думок і виявляє готовність підкоритися церкві, просячи у Бога і у своїх суддів вибачення за захоплення молодості і зізнаючись лише в деяких догматичних своїх сумнівах, які втім, він готовий таїти подумки» (Грот, 2013, р. 112). – говорить М. Грот.

Невже автор не розуміє, що свідчення Дж. Бруно для інквізиції перед його стратою (Краткое, n.d.), не можна враховувати як об'єктивні факти його справжнього світогляду? Кожна людина може уявити себе на місці Бруно, коли інквізитори його могли бити та жорстоко мучити за його релігійні погляди, адже він був перед смертю в полоні 7 років у в'язницях (Грот, 2013, р. 112). У кожній людині є потяг до життя, коли хочеться жити та не відчувати болю від тортур, тому Дж. Бруно міг говорити інквізиторам про зміну свого світогляду на християнський, але пантеїстичні філософські твори Бруно свідчать про зворотне (Бруно, 2000d), (Бруно, 2000b), (Бруно, 2000a), (Бруно, 2000c). На нашу думку, М. Грот розумів, що «в філософських та наукових поглядах він (Дж. Бруно – прим. П.Н.)» був «непохитним» (Грот, 2013, р. 112). А про «християнський світогляд» Бруно М. Грот говорить для того, щоб його самого не піддала гонінням тогочасна російська православна церква.

Офіційно християнською, католицькою церквою Дж. Бруно був визнаний еретиком, про що свідчить вирок папської інквізиції після 7 років розслідування та церковного суду: «Називаємо, проголошуємо, засуджуємо, оголошуємо тебе, брата Джордано Бруно, нерозкаяним, завзятим і непохитним еретиком. Тому ти підлягаєш всім засудженням церкви і карам, згідно зі святими канонами, законами і настановами, як загальними, так і приватними, що стосуються подібних явних, нерозкаяних, завзятих і непохитних еретиків. І як такого ми тебе скидаємо словесно з духовного сану і оголошуємо, щоб ти й насправді був, згідно з нашим наказом, позбавлений всякого великого і малого церковного сану, в якому б не знаходився дотепер, згідно з настановами святих канонів. Ти маєш бути відлучений, як ми тебе відлучаємо від нашого церковного сонму і від нашої святої та непорочної церкви, милосердя якої ти виявився недостойним. Ти маєш бути відданий світському суду. ...

Крім того, засуджуємо і забороняємо всі вищезгадані та інші твої книги та писання, як еретичні та помилкові, що містять у собі численні ересі та помилки. Наказуємо, щоб відтепер усі твої книги, які перебувають

у святій службі (інквізиції. – прим. П.Н.) і в майбутньому потраплять до її рук, були публічно розірвані та спалювані на площі Св. Петра перед сходами і як такі були внесені до списку заборонених книг, і нехай буде так, як ми наказали» (Краткое, n.d., p. 578).

Це свідчить про те, що Джордано Бруно був трагічно спалений на вогні з частиною його книг за анти-християнську ересь, яка написана в його філософських працях. І цю «ересь» пантеїзму Дж. Бруно М. Грот пропонує зробити методологією філософії та науки в цілому. Чому? Тому що на думку М. Грота Дж. Бруно «був справжньою, повною людиною, яка вмiла вчасно і насолоджуватися, і смiятися, але вмiла і працювати, а головне, гiдно померти. Дай Бог кожному виявити стiльки здорового вогню у життi та стiльки мужнього спокою у смертi.

Отже, доктрина Дж. Бруно була саме тiєю найвищою синтетичною формою пантеїзму, про яку ми говорили вище (яку М. Грот пропонує зробити методологією наукового знання. – прим. П.Н.)» (Грот, 2013, pp. 116–117).

Висновки. Виходячи з психологічних ідей М. Грота в його праці «Джордано Бруно і пантеїзм», ми приходимо до висновку, що методологією сучасної психології повинен стати пантеїзм Дж. Бруно, одним з аспектів якого є постулат про існування колективної надсвідомості всесвіту. Всі індивідуальні свідомості людей пов'язані з цією колективною надсвідомістю.

Перед сучасними психологами стоїть наукова задача ретельного дослідження філософських праць Дж. Бруно для пошуку в них психологічних ідей, які зможуть стати теоретичною основою нової психології як науки про душу.

Якщо ми приймемо вчення Дж. Бруно як методологію психології, то ми можемо прийти до дуже важливого висновку. Науковий психолог – це філософ про душу, який від цього не втрачає своєї науковості та залишається науковцем. Психологія – це особлива наука, яка априорі не може ніколи стати подібною до фізики, математики тощо. Психологія – це наполовину філософія, а наполовину експериментальна наука. І це абсолютно нормально для наукової психології майбутнього.

Також на основі аналізу праці «Дж. Бруно і пантеїзм», нами вперше доведено, що світогляд М. Грота змінився в його науковій творчості та почав еволюціонувати від християнсько-православного до пантеїстично-язичницького, тому М. Грота не можна назвати християнським антропологом, адже він вважає за необхідне будувати власну філософсько-психологічну концепцію, спираючись на філософію пантеїзму Дж. Бруно, який визнаний еретичним католицькою церквою.

При цьому М. Грот починає «роздвоюватися» у своїх наукових поглядах, знаходячись в постійному протиріччі сам з собою, він з однієї сторони ніби залишається формально християнським мислителем, але з іншого боку все більше занурюється в пояснення психічних феноменів через призму пантеїзму, що може свідчити про шизотиповий дискурс у науковій творчості М. Грота.

Список використаних джерел:

1. Бруно Дж. Пир на пепле / Избранное Самара : Агни, 2000. С. 65–188.
2. Бруно Дж. О бесконечности, вселенной и мирах / Избранное. Самара : Агни, 2000. С. 323–480.
3. Бруно Дж. О безмерном и неисчислимом / Избранное. Самара : Агни, 2000. С. 481–488.
4. Бруно Дж. О тройном наименьшем и мере. Выдержки / Избранное. Самара : Агни, 2000. С. 497–500.
5. Веселовский А. Н. Джордано Бруно. Биографический очерк / Бруно Д. Избранное. – Самара : Агни, 2000. С. 9–62.
6. Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм // Сочинения: в 4 т. / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б. К., указат. Туренко В. Э. Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 72–156.
7. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов, СПб.: Питер, 2008. 320 с.
8. Краткое изложение следственного дела Джордано Бруно. Приговор / Дж. Бруно. Избранное. – Самара : Агни, 2000. С. 533–579.
9. Павлик Н. В. Принцип морально-креативного виховання особистості у філософсько-психологічній концепції М.Я. Грота [Електронний ресурс]. URL: https://lib.iitta.gov.ua/719862/1/Грот_1_рус.-конвертирован.pdf (дата звернення: 23.10.2022).
10. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку / М. В. Папуча, Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.
11. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / Переклад з німецької Катерина Катюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. вид. / К. Г. Юнг, Львів: Видавництво «Астролябія», 2018. 608 с.
12. Vygotsky L. The Historical Meaning of The Crisis in Psychology: A Methodological Investigation [Електронний ресурс]. URL: <https://lhc.ucsd.edu/mca/Paper/crisis/psycr12.htm> (дата звернення: 13.12.2022).
13. Wikipedia Pantheism [Електронний ресурс]. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Pantheism> (дата звернення: 26.10.2022).

References:

1. Bruno Dzh. Pir na peple [Feast on Ashes] / Izbrannoye Samara : Agni, 2000. С. 65–188. [in Russian].
2. Bruno Dzh. O beskonechnosti, vselennoy i mirakh [About infinity, universe and worlds] / Izbrannoye. Samara : Agni, 2000. С. 323–480. [in Russian].
3. Bruno Dzh. O bezmernom i neischislomom [On the immeasurable and incalculable] / Izbrannoye. Samara : Agni, 2000. С. 481–488. [in Russian].

4. Bruno Dzh. O troynom naimen'shem i mere. Vyderzhki [On the triple least and measure. Excerpts] / Izbrannoye. Samara : Agni, 2000. C. 497–500. [in Russian].
5. Veselovskiy A. N. Dzhordano Bruno. Biograficheskiy ocherk [Giordano Bruno. Biographical sketch] / Bruno D. Izbrannoye. – Samara : Agni, 2000. S. 9–62. [in Russian].
6. Grot N. Ya. Dzhordano Bruno i panteizm [Giordano Bruno and pantheism] // Sochineniya: v 4 t. / red. Mozgovaya N. G., Volkov A. G., avt. vstup. st. Matyushko B. K., ukazat. Turenko V. E. Melitopol': Izdatel'skiy dom Melitopol'skoy gorodskoy tipografii, 2013. C. 72–156. [in Russian].
7. Kornilova T. V., Smirnov S. D. Metodologicheskiye osnovy psikhologii [Methodological foundations of psychology] / T. V. Kornilova, S. D. Smirnov, SPb.: Piter, 2008. 320 c. [in Russian].
8. Kratkoye izlozheniye sledstvennogo dela Dzhordano Bruno. Prigovor [Brief summary of the investigative case of Giordano Bruno. Sentence] / Dzh. Bruno. Izbrannoye. – Samara : Agni, 2000. S. 533–579. [in Russian].
9. Pavlyk N. V. Pryntsyp moral'no-kreatyvnoho vykhovannya osobystosti u filosofs'ko-psykholohichniy kontseptsiyi M. Grot [The principle of moral and creative personality education in the philosophical and psychological concept of M. Ya. Grot]. [Élektronnyy resurs]. URL: https://lib.iitta.gov.ua/719862/1/Hrot_1_rus.-konvertyrovan.pdf (data zvernennya: 23.10.2022). [in Ukrainian].
10. Papucha M. V. Problemy psikhoholohiyi osobystisnoho rozvytku [Problems of psychology of personal development] / M. V. Papucha, Nizhyn: PP Lysenko M.M., 2008. 384 c. [in Ukrainian].
11. Yunh K. H. Arkhetypy i kolektyvne nesvidome [Archetypes and the collective unconscious] / Pereklad z nimets'koyi Kateryna Katyuk; naukovyy redaktor ukrayins'koho vydannya Oleh Feshovets'. 2-he oprats. vyd. / K. H. Yunh, L'viv: Vydavnytstvo «Astrolyabiya», 2018. 608 c. [in Ukrainian].
12. Vygotsky L. The Historical Meaning of The Crisis in Psychology: A Methodological Investigation. URL: <https://lhc.ucsd.edu/mca/Paper/crisis/psycr12.htm> [in English].
13. Wikipedia Pantheism. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Pantheism> [in English].